

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.196>
УДК 327(470+571:477)“1991/...”:81’272:81’42

Антоніна БЕРЕЗОВЕНКО

кандидатка філологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри української мови, літератури та культури,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут
ім. Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)
berezovenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8681-072X>

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАРАТИВ, МОВНА ПОЛІТИКА ТА РИТОРИКА В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ: ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ДОСВІД

Мета — проаналізувати мовно-політичну динаміку й суспільно-політичний наратив, яким оформлювалися українсько-російські відносини після розпаду СРСР. **Методологія** спирається на поєднання аналітичних, компаративних і герменевтичних підходів, які в комплексі з контент- та дискурс-аналізом дозволяють дослідити динаміку оформлення українсько-російських відносин у мовно-політичній практиці й суспільно-політичному наративі в пострадянський період. Розглядається зворотний вплив риторичних / наративних стратегій на оформлення політичної дійсності. **Наукова новизна.** Через дослідження риторичних / наративних стратегій українських і російських текстів пострадянського періоду з’ясовано особливості віддзеркалення процесів державо- та націєтворення у суспільно-політичному наративі України й РФ; висвітлено становлення неоімперських змін у суспільно-політичному наративі Росії; описано вплив цих факторів на динаміку українсько-російських відносин після 1991 р. **Висновки.** Українсько-російські взаємини в пострадянський період визначалися зміною модусу «братерства» на модус «ворожості». Це було спричинено реставрацією неоімперських прагнень Москви, що призвело до її повернення в парадигму заперечення прав *іншого* згідно з звичаєною практикою царської та радянської держав. У цій парадигмі створюється альтер-

Цитування: Березовенко А. Суспільно-політичний наратив, мовна політика та риторика в українсько-російських відносинах: пострадянський досвід. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 196—218. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.196>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

нативна реальній картина світу, де РФ відіграє роль гегемона, посідає місце «нації націй», що претендує на абсорбцію прав *іншого* не тільки у внутрішньополітичному контурі, але й поза ним. Керуючись своїми уявними правами виняткової суб'єктності, Росія заперечує права *іншого*-України не тільки в окремих аспектах її суверенітету, її історичну суб'єктність, але й навіть існування як такої.

Ключові слова: суспільно-політичний наратив, мовне питання, війна Росії проти України, національна ідентичність, неоімперіалізм.

На початку звернімося до передісторії українсько-російських відносин у контексті мовного питання. Реструктуризація суспільно-політичного простору в ХІХ—ХХ ст. яскраво ілюструє, наскільки вагомим фактором для цих процесів виступає цілеспрямована мовна політика державних і наддержавних структур. Треба сказати, що це явище має чималу історіографію, починаючи з праць, які стосуються хронології виникнення сучасних української та російської мов, їх окремішності / спорідненості чи то «старшості». Ключовими, такими, які визначили науковий пошук у цьому напрямі, стали дослідження Ю. Шевельова з історичної фонології [1—2], в яких було чітко окреслено позицію української мови серед інших слов'янських. Попри включеність цих фундаментальних праць у західну науку, у нас вони ще очікують на активніше залучення в обіг, оскільки є релевантними для всієї слов'янської ойкумени, твердим ґрунтом для обстоювання позицій українських мови та ідентичності в інформаційній війні з РФ. Не менш важлива в контексті пропонованої розвідки соціолінгвістична студія Ю. Шевельова з історії української мови в першій половині ХХ ст. [3]. Вагомим внеском у розуміння українсько-російських мовних взаємин став виданий 2005 р. збірник документів і матеріалів, що яскраво ілюструє процеси російщення на українських землях [4]. Російсько-українська війна стала поштовхом для появи ґрунтовних досліджень, зокрема й мовних, виконаних на ширшому історичному тлі [5—6], де піддано аналізу інструментарій і наслідки агресії РФ проти України [7].

Для України, де державотворення традиційно позначалося лінгвоцентричністю, мовно-політичне облаштування мало (та на сьогодні зберігає) винятково важливе значення. За радянських часів мовне будівництво в республіці попри періоди формального сприяння (як-от коренізація 1920—1930-х рр. [8] або спроба повернення до неї в 1953 р. [9]) за своєю суттю було продовженням російської імперської мовної політики. Мета останньої полягала у забезпеченні панівної ролі російської з одночасним придушенням розвитку й повноцінного функціонування української мови. Наприклад, у 1977—1978 рр. у 4—10-х класах денних середніх шкіл УРСР учителів російської мови й літератури (45,7 тис.) було більше, ніж учителів української, молдавської, угорської, польської мов і літератур разом (43,5 тис.) [10].

Не дивно, що «парад суверенітетів» тоді ще радянських республік почався зі змін у мовному законодавстві. Україна не стала винятком, адже відповідний закон¹ слугував предтечею проголошення в липні 1990 р. Декларації про державний

¹ Про мови в Українській РСР: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28.10.1989 р. № 8312-11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text>

суверенітет України та розпаду СРСР в 1991 р. Вперше за кілька століть вектори національного й державного розвитку українського народу збігалися. Українська мова, згідно зі ст. 10 Конституції України, стала єдиною державною (без одночасної присутності російської як «мови міжнародного спілкування», як це було зазначено у законі 1989 р.).

Натомість для етнічних росіян питання здобуття суверенітету не вважалося нагальним². Певна упривілейованість цієї частини громадян СРСР стала невіддільною складовою їхнього самоусвідомлення та самосприйняття (автоперцепції). Отже не тільки необхідність знання російської мови, але й прагнення знати її неросійськими мовцями сприймалося в російському суспільстві як аксіома³.

У ранньому пострадянському дискурсі з мовно-політичних і національних питань можна виділити дві ключові особливості, озвучені президентом Б. Єльциним у посланні Федеральним зборам Російської Федерації в 1994 р.: з одного боку, декларувалася міцність позицій російської мови, наголошувалося, що росіянам («русским») «не загрожують асиміляція, забуття рідної мови, втрата національної самобутності», оскільки «в Росії росіяни становлять абсолютну більшість населення — 83 %» [11, с. 51]; з іншого ж — уже тоді йшлося про застосування щодо них «основних принципів демократичної національної політики» та про «національний паритет з іншими народами на території всіх суб'єктів Федерації, зокрема рівність у використанні рідної мови в офіційних відносинах, суспільному й культурному житті» [11, с. 52]. Вочевидь забезпечення рівних (паритетних) із росіянами мовних прав для представників інших національностей на території розселення власне росіян не передбачалося. По суті це означало заклик до збереження упривілейованого становища російської мови в усіх суб'єктах РФ. Водночас використання терміна «паритетність» із його безумовно позитивним конотативним забарвленням бачилося тодішнім керівництвом Росії як необхідний засіб дискурсивної адаптації потреб пострадянської держави до нових, здавалося б, демократично орієнтованих політичних реалій. І це в умовах чинного договору між УРСР і РСФСР (укладений 19 листопада 1990 р.) та декларування відданості його положенням, які проголошували (ст. 4 цього документа), готовність «сприяти вираженню, збереженню і розвитку етнічної, культурної, мовної» (тут і далі курсив наш — А. Б.) та релігійної самобутності національних

² Тому «Закон про мови народів Російської Федерації» (25 жовтня 1991 р.) не передував деінтеграції СРСР, а був радше символом її завершення (див.: Закон о языках народов Российской Федерации. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_15524/).

³ Нарікання на відсутність в етнічних росіян «свого», яке буцімто апропріюється «нацменами», було іманентною характеристикою їхнього самосприйняття, що навіть закріплювалося в терміні «понаехавшие» на позначення приїжджих. Це визначення й до сьогодні актуальне та слугує вододілом між «справжніми» росіянами (напр., москвичами) та «несправжніми» (тими, хто приїхав з інших місць, які для них «свої», а для «справжніх» росіян — ні, що й формує відчуття заздрості до того, хто є власником чогось, чого в тебе самого немає). Докл. про використання Росією образу «ображеного» як зброї в інформаційній війні див.: [12].

меншостей, що населяють їхні території»⁴. У суспільно-політичному дискурсі йшлося про українську й російську національні меншини, які позірно симетрично мали отримувати захист від держав перебування⁵.

Підкреслимо, що в той час ще малося на увазі забезпечення функціонування російської мови саме для росіян, але не для «російськомовних», виділення яких в окрему категорію розширило «підставову» базу для неоімперських зазіхань РФ до невизначених меж і згодом перетворилося на інструмент легалізації загарбницьких прагнень Москви через просування ідеї «захисту російськомовного населення», яка лягла в основу концепції «російського світу» («русского мира») [13].

Пострадянські діаспори

Дезінтеграція СРСР поставила на порядок денний питання організації мовного режиму діаспор, передусім російської, але також і національних діаспор колишніх союзних республік у РФ.

У 2001 р. Московський центр Карнегі опублікував збірник «Мова та етнічний конфлікт», в якому було представлено зріз актуальних для російського суспільства поглядів у сфері національно-мовного будівництва, сформованих першою декадою пострадянського досвіду. Сама назва цього видання ілюструвала гостроту мовно-національних проблем. У цілому ж його зміст дозволяє говорити про зростання уваги до мовного чинника як значущого для процесів російського націє- та державотворення порівняно з першими пострадянськими роками. «Російська мова є абсолютною основою російської культури, фундаментом усієї російськості», — зазначав один з авторів А. Здравомислов. Він дійшов висновку, що «російська мова є основою всього іншого, що є “російським”», водночас наголошуючи на тому, що «кожна національна культура будується насамперед на мові, а національна ідентифікація включає знання мови як фундаментального чинника її існування як такої» [14, с. 44].

Позірно рівнозначна (паритетна) роль мовного фактора для формування, збереження й конструювання «російської» та «неросійських» ідентичностей ще не означала однаковості засобів, характеру й обсягів заходів, спрямованих на реалізацію цієї ролі. Одна справа — значення мовного чинника для розвитку «російської» ідентичності, процес формування якої не послаблювався перервами у творенні держави, а якраз навпаки впродовж століть визначався імперським, тобто інтенсивно

⁴ Див.: Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_011#Text

⁵ Примітно, що модус «дружності» як домінанта взаємин зберігався й упродовж майже п'яти років російської воєнної агресії проти України, допоки Москва офіційно не визначила дії України «недружніми» (див.: О применении специальных экономических мероприятий в связи с недружественными действиями Украины в отношении граждан и юридических лиц Российской Федерации. 22.10.2018. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201810220017>).

Річні тиражі періодичних видань у 2005—2010 рр.⁶

Рік	Українською мовою	Російською мовою	Рік	Українською мовою	Російською мовою
2005	1 668 318,2	3 146 550,5	2008	1 141 877,2	2 647 385,1
2006	1 358 803,6	2 728 097,0	2009	935 746,3	2 260 890,4
2007	1 286 392,2	2 112 473,0	2010	1 014 914,7	2 004 117,1

доцентровим модусом державотворення Росії. Інша річ — мовний чинник у формуванні української ідентичності, позначеному нерівністю державотворчого процесу, дією факторів, націлених на звуження сфер функціонування української мови тощо.

Державна незалежність України спричинила зростання потреби у забезпеченні повноцінного функціонування української мови в усіх сферах комунікації, супроводжуваного створенням українськоцентричного суспільно-політичного наративу, який би цілком співвідносився з декларованим статусом України як суверенної держави. У сукупності ці фактори впливали б і на створення образу України як суб'єкта міжнародної діяльності, і на поглиблення процесів самоідентифікації нації у часи її інтенсивного формування.

Утім цього не сталося. Комунікативний простір України значною мірою залишався двомовним майже в усіх суспільних сферах, демонструючи толерантність до російської мови, виявом чого стало підписання Україною Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (1996 р., ратифікація 2003 р.). При цьому РФ, яка підписала цей документ 2001 р., але не ратифікувала, не припиняла критикувати виконання його положень Україною. Тієї ж тональності наративи поширювали і проросійські структури в Україні [15].

Попри поширення російськими та проросійськими ЗМІ наративів про «нарастання українізації в Україні», реальної активізації використання української мови в публічному просторі на початку 2000-х рр. не відбулося. Навіть «Помаранчева революція» 2004 р. не мала критичного впливу на зміцнення позицій української мови (див. табл. вище).

Після обрання президентом В. Януковича дані щодо періодики були включені до категорії «Випуск видавничої продукції (загальні дані)», тому показники змінилися на користь українськомовних видань і тут не наводяться. Але наявні дані достатні для порівняння. В Росії станом на 2007 р. не існувало мережі українських друкованих засобів масової інформації [16, с. 101], попри те, що українська діаспора у цій країні за даними всеросійського перепису 2002 р. була найчисленнішою. Кількість тих, хто ідентифікував себе етнічним українцем, складала понад 2 млн 943 тис., а за неофіційною статистикою — перевищувала 10 млн осіб, що

⁶ Складено за даними Книжкової палати України: URL: http://www.ukrbook.net/statistika/statistika_2005.htm; http://www.ukrbook.net/statistika/statistika_2006.htm; https://ukrbook.net/statistika/statistika_2007.htm; https://ukrbook.net/statistika/statistika_2008.htm; https://ukrbook.net/statistika/statistika_2009.htm; https://ukrbook.net/statistika/statistika_2010.htm

публічно декларувалося й російськими демографами [16, с. 102]. Отже очевидною була асиметричність мовної ситуації в Україні та РФ.

На заміну ще радянському закону «Про мови в Українській РСР» (1989 р.) було ухвалено закон «Про принципи державної мовної політики» (2012 р.), спрямований на посилення позицій російської мови в Україні. Це спричинило протестну кампанію та стало основою для трансформації мовного законодавства. Скасування цього закону у 2014 р. стало поштовхом до воєнної агресії Росії проти України під гаслами «захисту російськомовного населення». Своєю чергою ухвалення законів про освіту (2017 р.)⁷ та про функціонування української мови як державної (2019 р.)⁸ викликало занепокоєння суміжних з Україною країн, передусім РФ. Постає питання: чому, попри характерну для України мовну толерантність⁹, окремий аспект внутрішньої політики, тобто мовне законодавство, може спричинитися до напруженості не тільки всередині держави, але й на міжнародному рівні?

Принцип симетрії

Із перспективи міжнародних відносин, відповідаючи на це питання, неможливо оминати принцип симетрії як наріжний для новітніх часів. На думку одного з теоретиків конструктивізму А. Вендта [17], тільки на ньому можна побудувати плідні зв'язки між народами. Цей принцип полягає в тому, що розвиток міжнародних відносин невідворотно йде в напрямі утворення «об'єднаної світової держави» як глобальної монополії на легітимне застосування організованого насилля й появи в результаті цього глобальної спільної колективної ідентичності. У межах цієї концепції автор висуває важливе для нашого дослідження твердження щодо продуктивної системи міжнародних відносин — «тільки симетричне, іншими словами взаємне визнання акторами один одного як рівних собі для створення на цій основі стійкої колективної ідентичності може забезпечити стабільність усєї системи» [17, с. 215]. Тобто можна говорити про дві країни й більше як про такі, що належать до єдиного «єго» (колективної ідентичності), як частини належать до єдиного цілого.

У цьому контексті приєднання до Європейської хартії регіональних і міноритарних мов (Страсбург, 5 листопада 1992 р.) країн-учасниць слід розглядати саме з цієї позиції. Держави постають як суб'єкти міжнародної взаємодії, котрі свідомо визнають не тільки свої права, але й обов'язки в мовній сфері на національному та міжнародному рівнях. Тільки взаємність, тобто симетричність стосунків дає

⁷ Про освіту: Закон України від 5.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁸ Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

⁹ Про цю толерантність, зокрема, говорять результати анонімного анкетування, проведеного авторкою серед студентів 1-го курсу НГУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського» (загальна кількість респондентів 90 осіб віком 17—20 років). На питання: «Чи зазнавали ви дискримінації на мовному ґрунті?»; «Чи впливає мова вашого співрозмовника на ваше ставлення до нього?» — не було жодної позитивної відповіді.

учасникам підстави бути переконаними у правильності й бажаності для них тієї ситуації, яка конфігурується їхньою участю у цьому міжнародному договорі.

Сьогодні феномен «фейкових повідомлень» / «фейкової інформації», інструментарій для їх створення та застосування в інформаційних війнах є визнаною проблемою глобального масштабу. Якщо ж говорити про простір колишнього «соціалістичного табору», то це й поготів справедливо. Тим більше, коли йдеться про мовне питання чи мовні права, в контексті яких міфи, гасла, часткова чи відверта неправда стають ґрунтом для політичних дій. Це спричиняє політичну напруженість аж до розв'язання воєнних дій як у межах однієї, так і двох чи декількох держави.

Оскільки мовні преференції громадян можуть служити підставою для територіальних претензій однієї країни до іншої (тобто можуть мати політичне значення), то дискусія щодо лінгвістичних прав у будь-якій державі стосується не тільки міри її ліберальності, але також тісно пов'язана із забезпеченням цілісності міжнародно визнаних кордонів.

До початку російської агресії проти України у 2014 р. безпекова архітектура, встановлена після Другої світової війни, служила основою сучасної колективної безпеки в європейському і світовому масштабах. У 2014 р. саме мовний фактор був декларований Москвою як причина захоплення Кримського півострова, що відбувалося під гаслами нібито «захисту прав російськомовного населення».

Тут варто проаналізувати ще одну публікацію зі згадуваного вже збірника «Мова та етнічний конфлікт» — авторства Я. Стрельцової. Попри неоімперське забарвлення коментарів щодо «дискримінаційної політики держав нового зарубіжжя» чи щодо указу президента РФ про стратегічний курс на «відновлення позицій Росії як головного освітнього центру на території пострадянського простору» тощо, перед читачем розгортається наратив, який ще позначений пафосом ранньої ельцинського періоду, зокрема в тій частині російської політики, яка стосується російських діаспор у «ближньому зарубіжжі» та діаспор цього «ближнього зарубіжжя» у РФ [18, с. 91—92]. В основі його лежить концепція національно-культурної автономії, законодавчо оформлена 1996 р. для національних діаспор у РФ¹⁰, яка проєктується й на конфігурацію становища російських діаспор у колишніх радянських республіках. Іншими словами, орієнтація на симетричний підхід, принаймні як на теоретичну засаду вибудовування міжнародних відносин, у цьому наративі очевидна. На той час майбутнє взаємин нещодавньої метрополії та національних «околиць» бачилось у спосіб, коли було зрозуміло, що на статус росіян («русских») там великий вплив справлятиме відповідна політика Москви щодо національних діаспор країн «ближнього зарубіжжя» у самій РФ. «Вимоги, які висуває Росія щодо захисту прав російськомовного населення у державах СНД і Балтії, повинні бути *сумірними* з тими правами, які вона надає етнічним групам — національним меншинам (українцям, казахам, киргизам, молдованам, латишам та ін.), у т. ч. і в місцях їх компактного проживання» [18, с. 95—96]. Перспективи «збереження етнічної ідентичності росіян»

¹⁰ Федеральный закон от 17.06.1996 г. № 74-ФЗ «О национально-культурной автономии». URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/9578>

авторка пов'язувала з консолідацією росіян зарубіжних спільнот і висуненням ними реальних вимог, які відповідатимуть їхньому поточному статусу. Гарантію їх реалізації вона вбачала у створенні росіянами національно-культурних автономій. Водночас, говорячи про мішані школи (наприклад, російсько-вірменські, російсько-грузинські тощо) в Росії та в колишніх національних республіках, Я. Стрельцова наголошувала, що «на відміну від країн СНД і Балтії, де у мішаних школах відбувається скорочення освіти російською мовою, в Росії через мінімальну потребу в подібних школах для росіян вони продовжують залишатися національними, а фінансування — державним» (тобто російської держави) [18, с. 96].

У цьому наративі можна виділити кілька важливих положень щодо розуміння підходів РФ у питаннях мови й організації життя діаспори, актуальних на кінець ельцинської епохи, які були узагальнені російським дослідницьким середовищем. Передусім очевидно, що права російської діаспори розглядалися (принаймні формально) як фахівцями, так і політиками еквівалентними правам інших діаспор пострадянського простору. Інше важливе положення полягає в розрізненні «російського» («русского») та «російськомовного населення», а також захисті інтересів обох груп. У 1994 р., судячи з президентського послання Федеральним зборам, така категорія як «російськомовне населення» ще не виокремлювалася, захист її прав не оголошувався предметом зусиль російської держави, а дискурс «боротьби за права російськомовного населення», в яких країнах воно не проживало б, не був частиною суспільно-історичного наративу РФ. Що стосується фінансування освітніх закладів, Я. Стрельцова чітко зазначає: школа, де навчання здійснюється тією чи іншою мовою, це питання не лише політичної волі, але й витрат державного бюджету. Втім стурбованість авторки стосується переважання винятково російського бюджету, але не бюджетів колишніх радянських республік.

Перший підхід, в якому декларується еквівалентність прав діаспор на пострадянському просторі, цілком відповідає теоретичному положенню щодо симетричності міжнародних відносин як основи для їх плідності на сучасному етапі розвитку людства. Щодо другого підходу, згідно з яким уже наприкінці 1990-х рр. розрізнялися групи «російськомовного» та російського (етнічно) населення, й обидві визначалися як такі, що мають підпадати під захист російської держави, то його внутрішня неузгодженість виявляється уже при побіжному аналізі. Якщо населення не є російським (етнічно російським), це означає, що воно належить до іншої (неросійської) етнічної групи — української, латиської, вірменської тощо, та, відповідно, захистом її інтересів має опікуватися не російська держава, а держава походження цієї етнічної групи. Це також означає, що, беручи на себе «захист» російськомовного («неросійського» / «нерусского») населення, російська держава вдирається на правову територію (узурпує / привласнює права) держав походження «неросіян», котрі розмовляють російською. Тобто про поширення доктрини «російського світу» («русского мира») як експансіоністської, базованої суто на ознаці володіння російською мовою (навіть якщо це не етнічні росіяни), можна говорити вже з другої половини 1990-х рр. За десять років пострадянського існування РФ ця доктрина набула цілком оформленого характеру. Третій підхід щодо бюджетного фінансу-

вання діаспорної освіти говорить про те, що для Росії це бачилося як обтяження держави небажаними витратами, але коли йшлося про фінансування з бюджету пострадянських країн освіти їхніх російськомовних громадян, що мешкали на їхній території, така ситуація оцінювалася керівництвом РФ як логічна й бажана. Отже й у цьому підході вже у другій половині 1990-х рр. проявилася виразна асиметричність у розумінні прав та обов'язків Росії, зокрема лінгвістичних, з одного боку, і решти пострадянських держав, і тому числі України — з іншого.

Така асиметричність виглядає ще яскравіше в порівнянні з підходами до окреслених питань у ранній пострадянський період, які виявлялися в тодішньому академічному наративі. Прикладом може бути монографія «Мова — культура — етнос» (1994 р.), видана Російською академією наук спільно з дослідниками з Чехії та Словаччини, в якій прямо зазначалося, що національно-мовні відносини в радянському суспільстві були явно незадовільними [19, с. 184]. У 1996 р. директор Інституту народів Росії Міністерства РФ у справах національностей та регіональної політики В. Нерознак також визначив актуальну для радянських республік «офіційну лєнінську національну політику» як виразно асиміляторську, як таку, що мала наслідком «зниження рівня та якості функціонування мов “радянських народів”» [20, с. 3]. Водночас, окреслюючи бажані перспективи розвитку мовної ситуації у РФ станом на середину 1990-х рр., він називав «відродження мов народів Росії» «шляхетною метою» для російської держави. При цьому вказувалося не тільки на необхідність здійснення комплексу заходів для підтримки державної мови РФ та державних мов суб'єктів РФ, але й наголошувалося на необхідності підтримки мов малих народів і діаспор [20, с. 6]. Ухвалені в 1996 р. федеральний закон «Про національно-культурну автономію» та Концепція державної національної політики Російської Федерації спричинилися до розроблення регіональних концепцій і «моделей» національної політики. Ці офіційні настанови демонстрували (хай і декларативно) намір російської влади враховувати «соціально-економічні, етнічні й демографічні особливості кожного конкретного суб'єкта РФ і народів, котрі мешкають на їхніх територіях, включно з українським» [21, с. 8].

У 1998 р. було створено Асамблею народів Росії — громадську організацію у сфері міжнаціональних відносин, метою діяльності якої була їх гармонізація, визначення оптимальних умов для самовідтворення етнічних спільнот, збереження їх внутрішньої стабільності, консолідованості та стійкості. 30 квітня 1999 р. ухвалено закон про гарантії прав корінних нечисленних народів РФ¹¹. Тобто за інерцією продовжував розгортатися законодавчий наратив щодо розвитку національних меншин, який мав позірно ліберальний характер.

У нього якнайлогічніше вписувалася й ініціатива Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії» 1999 р., яка звернулася до уряду РФ із пропозицією розробки цільової програми національно-культурного розвитку українців Росії на 2000—2005 рр. Утім цей проект не підтримали відповідні міністерст-

¹¹ Федеральний закон от 30.04.1999 г. № 82-ФЗ «О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации». URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/13778>

ва. З одного боку, вже тоді можливість затвердження такої програми бачилася як «створення прецеденту для представників інших етнічних спільнот Росії», з іншого боку — офіційною причиною незатвердження було оголошено те, що Україна «не вживає адекватних заходів із задоволення національно-культурних потреб етноросіян, котрі мешкають на її території, порушуючи тим самим відповідні положення двостороннього договору»¹². Н. Бугай зазначав, що подібний «паритетний» підхід Мінспівдружності Росії та більшості членів російсько-української комісії, яка неодноразово засідала, ні до чого іншого, як до безвиході, призвести не міг [21, с. 10]. Цей висновок на перший погляд нелогічний. Адже «паритет», «паритетний», «паритетність» у своєму значенні мають розумітися як принцип рівності й рівноправності сторін [22, с. 23]. Для неупередженого читача застосування принципу паритетності або ж рівноправності у ході переговорів цілком відповідає вимогам дотримання симетричності у задоволенні національно-культурних, зокрема мовних, потреб українців у Росії чи етнічних росіян в Україні, що якраз мало сприяти успішності переговорів, а не унеможливити їх.

Пояснюється такий стан речей тим, що в ранній пострадянський період розуміння потреби у застосуванні принципів паритетності, симетрії ще сприймалося (або принаймні декларувалося) російським керівництвом як необхідний дискурсивний компонент, за допомогою якого належало трактувати декларовані РФ продуктивні добросусідські відносини російського народу з іншими народами як усередині Росії, так і поза її межами — це видно зі вже згаданого послання Б. Єльцина Федеральним зборам 1994 р. [11, с. 52, 96]. Інша річ, що самі поняття паритетності, симетрії у загальноприйнятому їх тлумаченні та у тлумаченні нещодавньої метрополії в контексті її взаємин із колишньою провінцією / колонією кричуще відрізнялися. Точкою відліку для російської сторони було збереження упривілейованого становища російської мови в колишніх радянських республіках, зокрема й в Україні (як функції її російського / радянського статусу імперського штибу). Водночас будь-які заходи із забезпечення функціонування української мови на території України розумілися російським керівництвом як порушення інтересів етноросіян, а згодом і російськомовного населення інших країн.

Особливо яскраво відхилення РФ від загальноприйнятого розуміння симетричності взаємин виявилось 24 листопада 2010 р., коли Верховний суд РФ задовольнив позов Мін'юсту щодо ліквідації Федеральної національно-культурної автономії українців¹³. Уже 2012 р. було повністю ліквідовано й основну структуру української діаспори в Росії — Об'єднання українців Росії, також за рішенням Верховного суду РФ, після чого відомості про цю організацію було видалено з реєстру юридичних осіб.

¹² «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» був підписаний 31 травня 1997 р. та втратив чинність 1 квітня 2019 р. Див.: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text

¹³ ВС РФ ліквідував національно-культурну автономію українців. 24.11.2010. URL: https://rapsinews.ru/judicial_news/20101124/251099352.html

З 2010 р. в Москві розгорнулася кампанія зі знищення Бібліотеки української літератури, яка 2015 р. закінчилася повною ліквідацією цього осередку українського культурного життя у РФ. Саме цю подію можна вважати поворотною точкою, коли політика й відповідний наратив щодо України набули відверто ворожого характеру. Відповідно, звернення в дискурсивній практиці до категорій паритетності, симетричності у твердженнях та оцінках у російському наративі щодо України перестало бути актуальним.

Реформування / деформування термінів і дефініцій російського наративу

Важливо зазначити, що ще наприкінці єльцинського періоду у внутрішньополітичному наративі РФ явно окреслилася тенденція, в межах якої в російській офіційній дискурсивній практиці у сфері національних відносин відбувалися помітні семантичні зсуви, в тому числі свідоме реформування / деформування російських термінів і дефініцій. Хоча ще не так давно значення більшості таких одиниць у російському дискурсі цілком відповідало значенню співвідносних одиниць в інтернаціональному узусі, оскільки «істину неможливо адекватно визначити в контексті окремої мови [...], не вводячи неявно транслінгвістичні засади для порівняння конвенцій конкретних мов» [23, с. 389].

У РФ же сенс семантичних зсувів полягав у тому, щоб, звільнившись від «інтернаціональних засад» і залишаючи в обігу узвичаєні компоненти сучасного політичного мовлення в усталеній фonomорфологічній оболонці, надати їм іншого значення, пов'язавши ці одиниці з іншими сегментами денотативного континууму. Зрештою ці компоненти набували властивостей інструментарію підміни понять¹⁴, викривлення загальноприйнятих у міжнародній практиці підходів, оцінок і загалом картини світу. З приходом до влади В. Путіна цей інструментарій почав широко застосовуватися при розв'язанні неоімперських завдань. Один із неформальних кремлівських ідеологів і помічник очільника РФ В. Сурков у 2006 р. наголошував на важливості для Москви застосування цього інструментарію, підкреслюючи, що «питання термінів, питання творення образів» — це «ознака дієвої нації». Він прямо заявляв, що «в нас має бути своя версія політичної мови» [24, с. 117; 25]. Ці тези, як показало майбутнє, здобули свою реалізацію в мовно-інновативній активності керівництва РФ, у результаті якої сформувався розмаїтий дискурсивний інструментарій утілення неоімперських прагнень.

Цей процес легко простежити на прикладі перебігу законотворення, пов'язаного з легітимізацією відновлення імперського статусу Росії через впровадження концепції «російської нації». У суспільному обігу цей термін поширився в контексті федеральної цільової програми «Посилення єдності російської

¹⁴ Про це, зокрема, свідчить зростання кількості евфемізмів, утворених на заміну усталених номінативів, як-от «спеціальна воєнна операція (СВО)» замість «війна», «хлопок» замість «вибух» та ін.

нації та етнокультурний розвиток народів Росії (2014—2020 рр.)»¹⁵. За трактуванням російської влади, вона була покликана стати інструментом розв'язання «системного завдання» «керування етнокультурним багатоманіттям». Іншими словами: завдання «керування багатоманіттям» полягало якраз у його знищенні, в максимальному уодноманітненні населення РФ спільною для всіх самоназвою «російська нація», у створенні дискурсивного аналога «нової історичної спільності людей — радянського народу». Очікувано в російському академічному дискурсі «рерадянська» заперечується, або визначається як «конспірологія». А. Хохлов, зокрема, з цього приводу писав: «В експертному середовищі не є популярними “конспірологічні” ідеї про буцімто прагнення Володимира Путіна реставрувати СРСР. Теми “рерадянської” сучасної Росії — це не більше ніж журналістський штамп, який не відбиває реальної політичної ситуації» [26, с. 10]. Утім далі автор зазначав, що «парадоксальним чином в офіційному політичному наративі співіснують як радянські цінності, так і державні ідеали Російської імперії. Подібна еkleктика зовсім не бентежить сучасних росіян. [...] Уявлення респондентів про політичну велич Росії майбутнього відбивають комплекс ідеологічних наративів, які сформувалися ще у 90-ті та “нульові” роки» [26, с. 11]. Думається, що нічого «парадоксального» в готовності росіян до розуміння себе як «головної» радянської республіки якраз немає. І глибина її закоріненості сягає значно давнішого часу, ніж 1990-ті чи 2000-ні рр., адже це явище є не чим іншим, як «римейком» сталінської політики відновлення «великої Росії» в іпостасі СРСР (що, своєю чергою, було реінкарнацією дореволюційних імперських амбіцій) та створення «світової держави»¹⁶, а, значить, підпорядкування собі *інших* (як джерела власної величі) — всередині своїх кордонів чи поза ними.

Як частину розгортання російського наративу «керування багатоманіттям» можна розглядати коментар заступника директора Інституту етнології та антропології РАН В. Зоріна щодо змін до Конституції (ухвалені 2020 р.), що «у цілому Основний закон значно збагатився термінами, які належать до понять “народ”, “нація”, “етнонаціональність”». На його думку, це «розширює можливість правового регулювання процесів етнокультурного й етнонаціонального розвитку, націєтворення. Наприклад, преамбула Конституції: “Ми, багатонаціональний народ Російської Федерації...” дозволяє трактувати поняття “багатонаціональний

¹⁵ Ідеться про обговорення варіантів законів, програм та урядових постанов про «російську націю». Див.: Постановление правительства Российской Федерации от 20 августа 2013 г. № 718 «О федеральной целевой программе “Укрепление единства российской нации и этнокультурное развитие народов России (2014—2020 годы)”». URL: [https://gkmmn.rk.gov.ru/file/718\(4\).pdf](https://gkmmn.rk.gov.ru/file/718(4).pdf)

¹⁶ Із цього приводу М. Попович писав, що «з весни 1943 року Сталін починає виношувати плани створення світової держави. Переламним моментом стала секретна постанова Державного комітету оборони “Про затвердження заходів щодо покращення зарубіжної роботи розвідувальних органів СРСР”, підписана Сталінін 5 червня 1943 року. Тут було сформульовано завдання політики держави на тривалу перспективу. СРСР ідеологічно й політично ставав Великою Росією» [27, с. 639].

народ» як тотожне поняттям «російська нація», «росіяни» в сенсі політичної нації та співгромадянства. Це особливо важливо у світлі дискусії про доцільність ухвалення закону про російську націю» [28, с. 154]. Вочевидь реформування / деформування термінологічного апарату, прийнятого й у російському слововжитку, і в інтернаціональному, цей фахівець оцінював тільки з погляду його доцільності як інструменту творення законодавчої бази, покликаної, з одного боку, нівелювати значення національної окремішності народів РФ для розбудови їхньої повноцінної державності; з іншого — у принципі унеможливити для цих народів вихід із РФ за будь-яких обставин. Для тієї частини аудиторії, яка все ж тримається конвенційного розуміння права самовизначення як «права народу самостійно визначати своє право на національне й державне облаштування, у т. ч. і на вільний вихід зі складу наднаціональних федерацій»¹⁷, В. Зорін пояснив, що «Конституція не передбачає за суб'єктами Федерації ані права, ані процедури їх виходу зі складу Федерації. Таким чином, однозначно трактується право народу на самовизначення як самовизначення у складі Російської Федерації» [28, с. 154—155].

Проект закону «Про єдину російську націю й управління міжетнічними відносинами» (2016 р.) національні спільноти РФ зустріли різко негативно, тому він отримав нову назву — «Про основи державної національної політики». На думку академіка В. Тишкова, фахівця з питань національностей, суспільство виявилось неготовим до сприйняття такого поняття, як «єдина нація, котра об'єднує всі національності» [29]. Суспільне несприйняття стає ще зрозумілішим, якщо взяти до уваги, що, згідно з цим проектом, «російський народ» наділявся фактично статусом сюзерена щодо решти суб'єктів РФ. Закладене у Стратегії державної національної політики Російської Федерації на період до 2015 р. (затверджена 2012 р.)¹⁸ положення про те, що «російський народ» розглядається не тільки як об'єкт, але і як суб'єкт державної національної політики, вельми опукло окреслювало кричущу асиметричність ситуації, в межах якої всі народи — крім «російського» — виключалися зі складу суб'єктів національної політики РФ і наділялися статусом її об'єктів¹⁹. Іншими словами, асиметричність, заявлена у стратегії 2012 р., набула свого граничного вияву у законопроекті 2017 р. й була закріплена у Стратегії державної національної політики РФ на період до 2025 р.²⁰ Згідно з цим документом,

¹⁷ Так, в академічному чотиритомному словнику російської мови іменник «самовизначення» (рос. «самоопределение») подається з двома значеннями: «дія за дієсловом самовизначитися — самовизначатися»; у складі терміна «право націй на самовизначення» (рос. «право наций на самоопределение»), тобто «виявлення народом своєї волі щодо свого національного та державного облаштування» (рос. «выявление народом своей воли в отношении своего национального и государственного устройства» [22, т. 4, с. 21].

¹⁸ Президент России утвердил Стратегию государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 г. 19.12.2012. URL: <http://government.ru/news/26013/>

¹⁹ Такий підхід позитивно оцінював В. Зорін, голова Асамблеї народів Росії — організації, створеної для захисту прав усіх народів РФ [28, с. 159].

²⁰ Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 г. (в ред. от 5.12.2018). URL: <https://minnac.ru/strategiya-gosudarstvennoj-nacjonalnoj-politiki-rossijskoj-federaczii-na-period-do-2025-goda/>

усі народи РФ — окрім «російського» — поставали як невизначені сутності, включені в «російську націю» із «загальноросійською» громадянською ідентичністю, заснованою на збереженні «російської» культурної домінанти. Водночас компактно проживання національних спільнот, наприклад українців у Курській, Воронежській, Белгородській областях, або проживання корінних етносів на своїй історичній території визначалося стратегією як «формування замкнених етнічних анклавів» і включалося до переліку «загроз» національній безпеці РФ. Такий підхід активно підтримує Російська православна церква, очільник якої московський патріарх Кирило (Гундяєв) в одному зі своїх виступів прямо заявив, що «багато-національність — це гріх» [30, с. 126]. Утім у дискурсі так званої російської творчої інтелігенції ще подибується непевність у позитивному сприйнятті агресивно централізаторського, неоімперського модусу розгляду національного питання. Наприклад, президент Фонду соціально-економічних та інтелектуальних програм і голова Спілки письменників Москви С. Філатов оцінив його як таке, що «ображає всі малі народи Росії» [30, с. 126]. Викладене яскраво ілюструє динаміку зникнення за час правління Путіна — Медведєва з соціально-політичного дискурсу РФ категорії симетричності в підході до своїх прав і прав *іншого*, до розуміння важливості рівноправності й рівноцінності сторін як засади міжнаціональних стосунків як усередині самої Росії, так і ззовні.

Водночас визнання українським парламентом кримських татар корінним народом Кримського півострова (2014 р.), ухвалення закону про корінні народи України (2021 р.)²¹, започаткування Кримської платформи, тобто ті політичні прояви, які не тільки не «ображали» малі (корінні) народи України, але були вповні суголосними Декларації ООН про права корінних народів²², у кривому фокусі російського політичного дискурсу поставали як явища винятково негативні. Так, консолідовані зусилля 47 країн світу з розгляду питання деокупації півострова заступник голови Ради безпеки РФ та експрезидент Д. Медведєв визначив як «організація дебільних “Кримських платформ”, створених для задурювання (“оболванювання”) населення» [31, с. 3]. Своєю чергою В. Путін потрактував законодавче забезпечення прав корінних народів України як «розподіл на корінні, першосортні категорії людей, другосортні й таке інше», а також побачив у цьому відгомін теорії і практики нацистської Німеччини [32]. Попри усталеність розуміння обговорюваних понять у міжнародному контексті та наявність у самій Росії аналогічного закону («Про гарантії прав корінних нечисленних народів Російської Федерації», 1999 р.)²³ очільники РФ продукують фальшиві інтерпретації актів українського

²¹ Про корінні народи України: Закон України від 1.07.2021 р. № 1616-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>

²² Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156#Text

²³ Федеральный закон «О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации» от 30.04.1999 № 82-ФЗ (последняя редакция). URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_22928/

політичного життя з метою формування й закріплення негативної конотаційної рамки щодо України, нарощуючи кількість комунікативних одиниць зі зміненим (нерідко на протилежне) значенням.

Масштаби відхилення змісту повідомлень російського політичного нарративу від усталеного розуміння співвідносних одиниць у міжнародній практиці стали причиною оприлюднення Радою національної безпеки і оборони України спеціального посібника, де в одній колонці подано комунікативні фрагменти в їх загальноприйнятому питомому значенні, а в іншій (під рубрикою «Фейк») — їх викривлені відповідники, що постали під російським впливом [33]. Масоване творення й поширення визначень і термінів, які корелюють із цариною уявного, а не дійсного, перетворилося на потужну інформаційну зброю РФ.

Концепція «нації націй»

Особливим «продуктом» згаданого вище процесу «творення образів» як ознаки «дієвої нації» (В. Сурков) стало впровадження у суспільно-історичний нарратив визначення Росії як «нації націй». Це термінологічне словосполучення структурно є ремінісценцією таких архаїчних формул, як-от «шахіншах» або «цар царів», та відсилає адресата до алюзивної ніші значущості й давнини (тобто вкоріненості у своїх правах на вищість, упривілейованість, виключну велич, будь-які інші переваги над *іншими* тощо в російській патерналістській світоглядній моделі). Поза сумнівом, така вербальна формула може вважатися термінологічним символом, уособленням нарративного творення образу неоімперської Росії.

Недарма початок п'ятого президентського терміну В. Путіна ознаменувався не тільки публікацією єдиного шкільного підручника з російської та всесвітньої історії, а й виходом книжки В. Тишкова про «підходи до розуміння Росії» в контексті «нації націй» [34]. Таким чином набула завершеності модель самопрезентації РФ як неоімперської держави. Йдеться про самозображення не тільки для російської аудиторії. Зважаючи на здійснений аналіз нарративу з мовно-політичної активності російських владних структур можемо припустити, що не тільки на внутрішньому, але й на зовнішньому контурі пропонується сприймати Росію як «наднацію», будівельними фрагментами котрої виступають «звичайні нації». Згідно зі статтею-сценарієм В. Путіна 2012 р.: «Самовизначення російського народу — це поліетнічна цивілізація, скріплена російським культурним ядром» [35]. У цій парадигмі всі неросійські нації постають як рівні в обсягах свого суверенітету, але з «наднацією» (об'єднавче ядро якої — «росіяни» / «русские») зрівнятися у своїх суверенних можливостях не можуть. Згодом, напередодні повномасштабного вторгнення в Україну, у статті 2021 р. В. Путін дискурсивно «приєднує» до росіян уже й українців, уявно стираючи з політичного ландшафту міжнародно визнані кордони ворожого *іншого* — України, причому використовуючи для написання цього тексту українську мову (як буцімто «свій» інструмент комунікації, що має продемонструвати відсутність відмінності між «російським» та «українським», якщо вже сам російський очільник висловлюється українською як своєю мовою) [36].

Щобільше, президентським указом від 9 листопада 2022 р.²⁴, уже під час повномасштабного вторгнення в Україну, до теренів, якими прагне опікуватися РФ, зараховується весь світ. Примітно, що російська наукова спільнота положення цього указу сумніву не піддає. Навпаки, цілком нейтрально передається повідомлення про те, що метою російської державної політики є «забезпечення морального лідерства Росії в міжнародних відносинах як хранителя традиційних загальнолюдських цінностей» [26, с. 11]. Російські інтелектуали не вбачають суперечності в тому, що програма «збереження і зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей» передбачає забезпечення російського лідерства на світовій арені, а не в межах міжнародно визнаних кордонів РФ. Вочевидь, у цьому наративі легко долаються обмеження, котрі існують для «пересічних націй». У цьому контексті і слова В. Путіна «кордон Росії ніде не закінчується» [37], що свого часу звучали як екстравагантна для мовлення політика гіпербола, в російській академічно апробованій парадигмі визнання РФ «нацією націй» постають нейтральним несуперечливим твердженням. Отже «зберігати та зміцнювати» «традиційні російські цінності» для сьогоденної Росії — цілком логічно не тільки всередині її самої, а й у глобальному масштабі.

Тим більше, що подібні настанови систематично вводилися у суспільний наратив із початком війни РФ проти України. Однією з промовистих ілюстрацій до самосприйняття (автоперцепції) Росії та розуміння її ролі серед інших як «нації націй» стали висловлювання вже згаданого В. Зоріна, котрий ще 2018 р. писав: «У зв'язку з подіями довкола України та недружніми акціями проти РФ США й низки країн Європи скріплювальна, об'єднувальна місія російського народу розширюється не тільки всередині, але й назовні з метою захисту співвітчизників за кордоном, для збереження та позиціонування “російського світу”, а також і для об'єднання російськомовного світу, усіх друзів російської мови, ентузіастів російської культури» [28, с. 159].

Отже, якщо кордони РФ «ніде не закінчуються», то ця держава є легально всюдисутньою, поле її суверенітету необмежене, відповідно й саме існування будь-яких інших націй вона «обґрунтовано» вважатиме «зазіханням» на «свій» простір. Тому у системі координат, створеній зміненими термінами й дефініціями у викривленому дискурсивному зображенні російського історико-політичного наративу таке явище, як воєнна агресія РФ проти України, постає очікуваним і законним.

До того ж уможлиблюється не тільки виправдання агресії проти України, але стає допустимою заява міністра іноземних справ РФ С. Лаврова 2023 р. на саміті «Групи двадцяти» в Делі про те, що «на Росію напали, а Росія намагається зупинити війну, яку проти неї веде Україна» [38]. Цю заяву учасники саміту зустріли вибухом сміху через її повну невідповідність реальності. Сьогодні ж накопичений досвід повномасштабної війни РФ проти України спонукає європейську спільноту реагувати на

²⁴ Указ Президента Российской Федерации от 09.11.2022 г. № 809 «Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей». URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48502>

російські наративи інакше. Тому заява експрезидента РФ Д. Медведєва про те, що Фінляндія буцімто «переслідує етнічних росіян», знищує «російську культуру», «має зв'язки з нацизмом», тобто становить загрозу безпеці РФ [39] (так само свого часу «обґрунтовувалася» війна проти України) сприймається в міжнародному дискурсі не як неприйнятна риторика політика, а як однозначний сигнал про воєнну загрозу Фінляндії (та не тільки їй) із боку Росії. Наслідок такої реакції двоїстий. Те, що дискурсивні сигнали сприймаються як частина політичної реальності й тягнуть за собою відповідні дії, безумовно, позитивний фактор. Але те, що ці сигнали зчитуються в орвеллівській парадигмі «між рядків» (а саме цей спосіб комунікації нав'язує РФ Європі й світу сьогодні) виглядає тривожно, оскільки демонструє брак адекватних альтернативних дискурсивно-наративних стратегій європейської спільноти, які збігалися б з історичним завданням збереження ціннісної системи європейського простору, невіддільною частиною якого є суверенна Україна.

* * *

Мовний фактор залишається винятково важливим та актуальним показником у відносинах між Україною та Росією²⁵. Аналіз еволюції російського суспільно-політичного наративу щодо нашої країни дозволяє глибше розкрити природу динаміки українсько-російських взаємин. Він показує, що існує пряма кореляція між поточним зростанням тоталітарних тенденцій у російському суспільстві (зафіксованих у суспільно-політичному наративі) та занепадом будь-якого симетричного підходу у відносинах з Україною, найбільш кричущим виявом якого стало розв'язання відкритої війни.

Еволюція присвячених Україні російських наративів упродовж останніх двох десятиліть свідчить про те, що перехід до тоталітаризму в РФ стимулює посилене неприйняття нею загальноєвропейських правил міжнародного співіснування, зокрема з Україною. Заперечення Росією прав *іншого*, в тому числі й самого права на існування, демонструє повернення до сповідування права сильного як основи бажаного для поточного російського режиму облаштування відносин між народами, зокрема між російським та українським. Тільки за «російським народом» («руським народом») визнається суб'єктність. Для створення альтернативної російської наративної реальності широко застосовується інструменталізація мовного фактора (крайнім виявом чого постає конструювання реальності через просте вписування в текст Конституції РФ українських територій як належних Росії, котрі вона, втім, ще навіть не контролює). Серед інших проявів слід зазначити реструктуризацію (фактично деформацію) семантичних полів; створення деонтологічно невмотивованого термінологічного апарату; конструювання міфологізованих історико-політичних наративів як частини офіційного політичного дискурсу РФ [42]. Роз-

²⁵ Про це ясно свідчать як вимоги припинити буцімто здійснювану Україною «дискримінацію» російськомовного населення й російської культури у Стамбульському меморандумі про умови припинення вогню від 3 червня 2025 р. [40], так і подальше внесення до «мирних» пропозицій РФ вимоги надання російській мові статусу офіційної в Україні [41].

біжність між реальністю та сьогодишнім російським історико-політичним наративом свідчить про те, що неприховане нехтування правилами цивілізованих взаємин між народами, як усередині, так і поза межами РФ (зокрема з Україною), набуло характеру сталої функції сучасної російської держави, що яскраво відображається в її мовно-національній політиці та історико-політичному наративі. Типова двоїстість російського владного дискурсу, яка традиційно виявлялася в недотриманні декларованого, або у самозображенні РФ одночасно і як непереможної надпотуги, і як жертви, котра незаслужено потерпає від недругів, фактично на сьогодні дезактуалізувалася. З формуванням концепції «нації націй», оформлення самосприйняття (автоперцепції) РФ як *держави — нації — цивілізації*, що, відповідно, виводить себе поза будь-які загальноприйняті цивілізаційні правила співіснування європейського ареалу (чи й світу), відкрила для Росії шлях до тотального заперечення реальності та відмови від зазначених правил. Потреба в «демократичній мімікрії» по суті відпала. Впродовж пострадянського періоду міфологему «двох братерських народів», які «воз'єдналися» 1654 р., швидко витіснив міф про «російськомовне населення» (хоч і визнавалося, що місцем його проживання є Україна). Народився конструкт про «єдиний українсько-російський народ». Усе це нівелювало значення попередніх міфологізованих конструктів. Таке міфологічно-наративне самозаперечення визначило посттоталітарну динаміку наративних і суспільно-політичних стратегій РФ. Це становить сутнісну характеристику суспільно-політичного наративу та визначає нині характер відносин з іншими державами — передусім з Україною.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Shevelov, G. A Prehistory of Slavic: the Historical Phonology of Common Slavic. New York, Columbia University Press, 1965. 669 p.
2. Shevelov, G. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1979. 809 p.
3. Shevelov, Yu. Ukrainiska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900—1941): stan i status. New York, 1987 [in Ukrainian].
[Шевелов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): стан і статус. Нью-Йорк: Сучасність, 1987. 296 с.]
4. Masenko, L. (Ed.). Ukrainiska mova u XX storichchi: istoriia lnhvotsydu: dokumenty i materialy. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали. За ред. Л. Масенко. Київ, 2005. 399 с.]
5. Holovko, V. & Yakubova, L. Ukraina i vyklyky posttotalitarnoho tranzytu (1990—2019). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2021 [in Ukrainian].
[Головко В., Якубова Л. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990—2019). Київ: Інститут історії України, 2021. 592 с.]
6. Vodotyka, T., Holovko, V., Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. Ukrainiske stolittia (1921—2021): vytoky, uroky, perspektyvy derzhavotvorennia: Narysy. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Водотика Т., Головко В., Кульчицький С., Якубова Л. Українське століття (1921—2021): витоки, уроки, перспективи державотворення: Нариси. Київ: Кліо, 2022. 560 с.]
7. Yakubova, L., Holovko, V. & Prymachenko, Ya. Russkiy mir na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: Analitychna dopovid. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018 [in Ukrainian].

- [Якубова, Л., Головка, В., Примаченко, Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь. Київ: Інститут історії України, 2018. 227 с.].
8. Bondarchuk, P. & Danylenko, V. Ukrainizatsii polityka. *Entsyklopedia istorii Ukrainy*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainizatsii_polityka [in Ukrainian].
[Бондарчук П., Даниленко В. Українізації політика. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainizatsii_polityka (дата звернення: 23.10.2025)].
 9. Yakovlev, A.N. (Ed.). Postanovleniie Prezidiuma TsK KPSS o politicheskom i khoziaistvennom sostoianii zapadnykh oblastei Ukrainskoi SSR 26 maia 1953 g. *Lavrentii Beria. 1953: Stenogramma iuul'skogo plenuma TsK KPSS i drugie dokumenty*. Moscow, 1999. 46-49 [in Russian].
[Постановление Президиума ЦК КПСС о политическом и хозяйственном состоянии западных областей Украинской ССР 26 мая 1953 г. *Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы*. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. Москва, 1999. (Россия. XX век. Документы). С. 46—49].
 10. Shkilnytstvo vid 1945 do 1985. *Khronolohiia movnykh podii v Ukraini: zovnishnia istoriia ukrainskoi movy*. URL: https://movahistory.org.ua/index.php?title=Шкільництво_від_1945_до_1985&printable=yes [in Ukrainian].
[Шкільництво від 1945 до 1985. *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови*. URL: https://movahistory.org.ua/index.php?title=Шкільництво_від_1945_до_1985&printable=yes (дата звернення: 23.10.2025)].
 11. Poslanie prezidenta Rossiiskoi Federatsii Federalnomu sobraniiu. Ob ukreplenii rossiiskogo gosudarstva (Osnovnye napravleniia vnutrennei i vneshnei politiki). Moscow, 1994 [in Russian].
[Послание президента Российской Федерации Федеральному собранию. Об укреплении российского государства (Основные направления внутренней и внешней политики). Москва, 1994. 109 с.].
 12. Berezovenko, A. Pislia Maidanu: Obrazy Ukrainy i Rosii u rosiiskomu politychnomu dyskursi. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. 3-4 (95-96): 278-279 [in Ukrainian].
[Березовенко А. Після Майдану 2014: Образи України і Росії у російському політичному дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 3-4 (95-96). Київ, 2018. С. 278—279].
 13. Zdioruk, V., Yablonskyi, V. & Tokman V. ... Ukraina ta proekt "russkogo mira": analit. dop. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Здіорук С., Яблонський В., Токман В. [та ін.]. Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2014. 80 с.].
 14. Zdravomyslov, A. Transformatsiia smyslov v natsionalnom diskurse. *Yazyk i etnicheskii konflikt*. Moscow, 2001. 34-58 [in Russian].
[Здравомыслов, А. Трансформация смыслов в национальном дискурсе. *Язык и этнический конфликт*. Под ред. М. Брилл Олкотт и И. Семёнова. Москва, 2001. С. 34—58].
 15. Kudriavtseva, L. Vypolnenie Ukrainoj Evropeiskoj khartii regionalnykh menshinstv. *Russkie.org*. 16.06.2008. URL: <https://russkie.org/articles/vypolnenie-ukrainoy-evropeyskoy-khartii-regionalnykh-menshinstv/> [in Russian].
[Кудрявцева Л. Выполнение Украиной Европейской хартии региональных меньшинств. *Russkie.org*. 16.06.2008. URL: <https://russkie.org/articles/vypolnenie-ukrainoy-evropeyskoy-khartii-regionalnykh-menshinstv/> (дата звернення: 10.09.2025)].

16. Mazuka, L. Ukrainiska diaspora v Rosii: aktualni problem zberezhennia natsionalnoi identychnosti. *Stratehichni priorytety*. 2007. 4(5): 91-102 [in Ukrainian].
[Мазука Л. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності. *Стратегічні пріоритети*. Вип. 4(5). Київ, 2007. С. 91—102].
17. Wëndt, A. *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 429 p.
18. Streltsova, Ya. Problemy russkogo yazyka i obrazoveniia v rossiiskikh diasporakh v novom zarubezhie. *Yazyk i etnicheskij konflikt*. Moscow, 2001. 86-98 [in Russian].
[Стрельцова Я. Проблемы русского языка и образования в российских диаспорах новом зарубежье. *Язык и этнический конфликт*. Под ред. М. Брилла Олкотт и И. Семёнова. Москва, 2001. С. 86—98].
19. Belousov, V.N. Russkij yazyk v mezhnatsionalnom obshchenii (1986—1992 gg.). *Yazyk — kultura — etnos*. Moscow: Nauka, 1994. 184-189 [in Russian].
[Белоусов В.Н. Русский язык в межнациональном общении (1986—1992 гг.). *Язык — культура — этнос*. Москва: Наука, 1994. С. 184—189].
20. Neroznak, V.P. Yazykovaia reforma (1990—1995). *Vestnik Rossijskoj akademii nauk*. 1996. 66(1): 3-8 [in Russian].
[Нерознак В.П. Языковая реформа (1990—1995). *Вестник Российской академии наук*. Т. 66. № 1. Москва, 1996. С. 3—8].
21. Bugai, N.F. Rossiia i Ukraina. Is istorii dobrososedstva: trudnye 1990-e gody. *Bylye gody*. 2012. 2(24): 6-14 [in Russian].
[Бугай Н.Ф. Россия и Украина. Из истории добрососедства: трудные 1990-е годы. *Былые годы*. 2012. № 2(24). С. 6—14].
22. Slovar russkogo iazyka. Izd. 3, stereot. V 4 t. Moscow, 1987 [in Russian].
[Словарь русского языка. Изд. 3-е, стереот.: В 4 т. Москва: Русский язык, 1987].
23. Margolis, J. *Persons and Minds* (Series: Boston Studies in the Philosophy of Science). Dordrecht: D. Reidel, 1978. 310 p.
24. Surkov, V.Yu. Kontseptsiiia suverennoj demokratii apelliruiet k dostoinstvu russkoj natsii: Vystuplenie na kruglom stole “Suverennoe gosudarstvo v usloviikh globalizatsii: demokratiia i natsionalnaia identichnost”. *Rossiiskaia identichnost i mezhetnicheskie otnosheniia: Publichnyj diskurs i sotsialnaia praktika*. Moscow, 2022. 116-135 [in Russian].
[Сурков В.Ю. Концепция суверенной демократии апеллирует к достоинству русской нации: Выступление на круглом столе «Суверенное государство в условиях глобализации: демократия и национальная идентичность». *Российская идентичность и межэтнические отношения: Публичный дискурс и социальная практика*. Москва, 2022. С. 116—135].
25. Vladislav Surkov: Eto vremeno, eto — shtopka. *Nezavisimaia gazeta*. 31.08.2006 [in Russian].
[Владислав Сурков: Это временно, это — штопка. *Независимая газета*. 31.08.2006].
26. Khokhlov, A.A. Predstavleniia o budushchem v kollektivnom soznanii rossiian. *Nauka. Kultura. Obshchestvo*. 2023. 29(4): 6-15 [in Russian].
[Хохлов А.А. Представления о будущем в коллективном сознании россиян. *Наука. Культура. Общество*. Т. 29. № 4. Москва, 2023. С. 6—15].
27. Porovych, M. Narys istorii kultury Ukrainy. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1998, 728 с.].
28. Zorin, V. Assambleia narodov Rossii na puti realizatsii gosudarstvennoj natsionalnoj politiki. *Assambleia narodov Rossii*. 20 let. Moscow, 2018. 153-183 [in Russian].
[Зорин В. Ассамблея народов России на пути реализации государственной национальной политики. *Ассамблея народов России*. 20 лет. Москва, 2018. С. 153—183].

29. Gorodetskaia, N. Spornyj zakonoproekt podvergli pereimenovaniuu. *Kommersant*. 07.03.2017 [in Russian].
[Городецкая Н. Спорный законопроект подвергли переименованию. *Kommersant*. 07.03.2017].
30. Filatov, S.A. Assamblee narodov Rossii — 20 let: Primate i moi pozdravleniia! *Assambleia narodov Rossii. 20 let*. Moscow, 2018 [in Russian].
[Филатов С.А. Ассамблея народов России — 20 лет: Примите и мои поздравления! *Ассамблея народов России. 20 лет*. Москва, 2018. С. 123—126].
31. Medvedev, D. Pochemu bessmyslenny kontakty s nyneshnim ukrainskim rukovodstvom: Piat korotkikh polemicheskikh tezisev. *Kommersant*. 11.10.2021 [in Russian].
[Медведев Д. Почему бессмысленны контакты с нынешним украинским руководством: Пять коротких полемических тезисов. *Коммерсантъ*. 11.10.2021].
32. Denysov, S. Putin dopustyv, shcho napyshe statti z istorii Ukrainy i nazvav Pereiaslavsku radu “Yaroslavskoiu”. *Detektor media*. 10.06.2021. URL: <https://detector.media/infospace/article/189012/2021-06-10-putin-dopustyv-shcho-napyshe-stattyu-z-istorii-ukrainy-i-nazvav-pereyaslavsku-radu-yaroslavskoyu/> [in Ukrainian].
[Денисов С. Путін допустив, що напише статтю з історії України і назвав Переяславську раду «Ярославською». *Detektor media*. 10.06.2021. URL: <https://detector.media/infospace/article/189012/2021-06-10-putin-dopustyv-shcho-napyshe-stattyu-z-istorii-ukrainy-i-nazvav-pereyaslavsku-radu-yaroslavskoyu/> (дата звернення: 20.06.2025)].
33. Hlosarii nazv, terminiv ta slovospoluchen, yaki rekomendovano vykorystovuvaty u zviazku z tymchasovoiu okupatsiieiu Rosiiskoiu Federatsiieiu Avtonomnoi Respubliky Krym, m. Sevastopol i okremykh raioniv Donetskoi ta Luhanskoi oblasti. *Rada natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy*. 20.10.2021. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5093.html> [in Ukrainian].
[Глосарій назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей. *Рада національної безпеки і оборони України*. 20.10.2021. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5093.html> (дата звернення: 20.08.2025)].
34. Tishkov, V. Natsiia natsij: o podkhodakh k ponimaniuu Rossii. Moscow, 2023 [in Russian].
[Тишков В. Нация наций: о подходах к пониманию России. Москва: ИЭА РАН, 2023. 69 с.].
35. Putin, V. Rossiia: natsionalnyj vopros. *Nezavisimaia gazeta*. 23.01.2012 [in Russian].
[Путин В. Россия: национальный вопрос. *Независимая газета*. 23.01.2012].
36. Putin, V. Ob istoricheskom iedinstve russkikh i ukrainsev. *Prezident Rossii*. 12.07.2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> [in Russian].
[Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. *Президент России*. 12.07.2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата звернення: 01.09.2025)].
37. Putin: granitsa Rossii nigde ne zakanchivaetsia. *Azattyq TV*. 23.11.2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Q7PRO0FzFqA> [in Russian].
[Путин: граница России нигде не заканчивается. *Azattyq TV*. 23.11.2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Q7PRO0FzFqA> (дата звернення: 14.09.2025)].
38. Lavrov nasmeshil Indiiu — okazyvaetsia, Ukraina napala na RF. *Freedom*. 02.03.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=deX2MRHuhuM> [in Russian].
[Лавров насмешил Индию — оказывается, Украина напала на РФ. *Freedom*. 02.03.2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=deX2MRHuhuM> (дата звернення: 10.03.2022)].

39. Usyk, D. Pohrozy Medvedieva Finliandii nahaduiut kremlivski zaiavy pered napadom na Ukrainu, — ISW. *24tv.ua*. 09.09.2025. URL: https://24tv.ua/medvedyev-pogrozhuje-finlyandiyi-rosiya-gotuye-pidgruntua-dlya_n2910521 [in Russian].
[Усик Д. Погрози Медведєва Фінляндії нагадують кремлівські заяви перед нападом на Україну, — ISW. *24tv.ua*. 09.09.2025. URL: https://24tv.ua/medvedyev-pogrozhuje-finlyandiyi-rosiya-gotuye-pidgruntua-dlya_n2910521 (дата звернення: 15.09.2025)].
40. V ISW proanalizovali rosiiskyi memorandum pro umovy prupynennia vohniu. *Radiosvoboda.org*. 03.06.2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-isw-rosia-memorandum/33432506.html> [in Ukrainian].
[В ISW проаналізували російський меморандум про умови припинення вогню. *Radiosvoboda.org*. 03.06.2025. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-isw-rosia-memorandum/33432506.html> (дата звернення: 03.06.2025)].
41. Abramova, A. Mova, tserkva, terytorii: Reuters rozpovilo, yaki vymohy shchodo prupynennia viiny putin vysunuv na Aliasti. *Hromadske.ua*. 17.08.2025. URL: <https://hromadske.ua/viyna/249765-mova-tserkva-terytoriyi-reuters-rozpovilo-iaki-vymohy-shchodo-prupynennia-viiny-putin-vysunuv-na-aliasti> [in Ukrainian].
[Абрамова А. Мова, церква, територія: Reuters розповіло, які вимоги щодо припинення війни путін висунув на Алясці. *Hromadske.ua*. 17.08.2025. URL: <https://hromadske.ua/viyna/249765-mova-tserkva-terytoriyi-reuters-rozpovilo-iaki-vymohy-shchodo-prupynennia-viiny-putin-vysunuv-na-aliasti> (дата звернення: 10.08.2025)].
42. FT: Putin razozlil Trampa na Aliaske istoricheskoi "lektsii" o Riurike i Yaroslave Mudrom. *The Moscow Times*. 17.10.2025. URL: <https://www.moscowtimes.ru/2025/10/17/ft-putin-razozlil-trampa-na-alyaske-istoricheskoi-lektsiei-o-ryurike-i-yaroslave-mudrom-a177549> [in Russian].
[FT: Путин разозлил Трампа на Аляске исторической «лекцией» о Рюрике и Ярославе Мудром. *The Moscow Times*. 17.10.2025. URL: <https://www.moscowtimes.ru/2025/10/17/ft-putin-razozlil-trampa-na-alyaske-istoricheskoi-lektsiei-o-ryurike-i-yaroslave-mudrom-a177549> (дата звернення: 17.10.2025)].

Надійшла / Received 25.10.2025

Antonina BEREZOVENKO

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology), Docent,
Docent at the Department of Ukrainian Language, Literature and Culture,
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"
(Kyiv, Ukraine)

berezovenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8681-072X>

SOCIO-POLITICAL NARRATIVE, LANGUAGE
POLICY AND RHETORIC IN UKRAINIAN-RUSSIAN
RELATIONS: POST-SOVIET EXPERIENCE

The aim is to highlight and analyze the linguo-political dynamics and the socio-political narrative that shaped Ukrainian-Russian relations after the disintegration of the USSR. **The research methodology** is based on a combination of analytical, comparative, and hermeneutic approaches, which, in combination with content and discourse analysis, allow us to investigate the dynamics of the formation of Ukrainian-Russian relations as they appear in language / rhetorical and political practice and socio-political narrative in the Post-Soviet period. The reverse influence of rhetorical / narrative strategies on the formation of political reality is considered as well. **Scientific novelty.** Through the

study of rhetorical / narrative strategies of Ukrainian and Russian texts of the post-Soviet period, the features of the reflection of state and nation-building processes in the socio-political narrative of Ukraine and the Russian Federation are clarified; the formation of neo-imperial changes in the socio-political narrative of the Russian Federation is highlighted; the influence of these factors on the dynamics of Ukrainian-Russian relations after 1991 is described. **Conclusions.** Ukrainian-Russian relations in the post-Soviet period were determined by the change of the mode of “brotherhood” to the mode of “hostility.” This was caused by the restoration of Russia’s neo-imperial aspirations, which were embodied in its return to the paradigm of denying the rights of the *other* in accordance with the customary practice of tsarist and Soviet Russia. In this paradigm, an alternative picture of the world is created, where the Russian Federation plays the role of a hegemon, takes the place of some “nation of nations,” which claims to absorb the rights of the *other* not only on the domestic political contour but also beyond its borders. Based on its imaginary rights of exclusive subjectivity, the Russian Federation denies the rights of the *other*-Ukraine not only in certain aspects of its sovereignty, and its historical subjectivity, but also denies its existence as such.

Keywords: *socio-political narrative, language issue, Russia’s war against Ukraine, national identity, neo-imperialism.*